

میرزا مصمصام خان مصور الممالک

نقاش و معلم فراموش شده
مدرسه دارالفنون

● نیایش پورحسن

مقاله

اشاره

میرزا مصمصام خان مصور الممالک یکی از معلمان و نقاشان ارزنده کشورمان در دوره‌های قاجار و پهلوی است که با وجود سال‌ها تدریس در مدرسه دارالفنون، و همچنین ترسیم تابلوها و نقاشی‌های ارزنده، به جز ذکر نامی، هیچ سخن دیگری از شرح احوال و آثارش در تذکره‌ها و کتاب‌های نقاشی به میان نیامده است.

نام و آوازه فعالیت‌ها و آثارش به حدی در هنر ایران نادیده انگاشته شده و به محاق تاریکی و فراموشی سپرده شده است که امروزه از یک سو به‌سختی می‌توان شرح احوالی از زندگانی و فعالیت‌هایش تهیه کرد و از سوی دیگر، تهیه فهرستی کامل از تابلوها و آثارش به دلیل همکاری کم موزه‌ها و فقدان مراکز هنری و پژوهشی منسجم، غیرممکن است. مضاف بر همکاری کم مراکز اسناد، یکسان پنداشتن وی با دیگر نقاش هم‌عصرش، یعنی میرزاهدی خان مصورالملک و جلوگیری از رؤیت و ثبت آثارش، و تخریب وحشتناک تابلوهایش در گنجینه‌های ملی ایران، به‌حدی بر این گمنامی صحنه گذاشته است که امروزه به‌سختی می‌توان چهره وی را از گزند فراموشی نجات داد و به جامعه فرهنگی کشورمان معرفی کرد.

مقاله‌ای که اینک از نظر می‌گذرد سعی دارد که با نگاهی تاریخی، توصیفی و تحلیلی و اندک مدارک موجود، به معرفی شرح احوال و آثار این نقاش ازبادرفته کشورمان بپردازد و در نهایت فهرستی از آثار و تابلوهایش را تا حد بضاعت به جامعه هنری و فرهنگی این مرزوبوم ارائه دهد.

↑ تصویری از
مصور الممالک و
معلمان مدرسه
دارالفنون در
اواخر دوره قاجار

صمصام خان فرزند مرحوم **ذوالفقار خان قلعه بیگی**، در ماه ربیع الاول ۱۲۹۳ در تهران متولد شد. وی تحصیلات خود را در مدرسه مبارکه دارالفنون آغاز کرد و درس‌های فارسی، عربی، ریاضیات، طبیعیات و نقاشی را فراگرفت (حکمت ۱۲۹۷ ش). او همچنین درس نقاشی را در همان مدرسه نزد استاد خود، **میرزا علی اکبر خان مزین الدوله** نقاشباشی آموزش دید و دیری نگذشت که همانند استاد خود به‌عنوان یکی از معلمان باسابقه مدرسه دارالفنون شناخته شد.

صمصام خان در سال‌های ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۰ ق، در دوره سلطنت **مظفرالدین شاه**، به لقب **مصور الممالک** ملقب و به نشان طلای علمی درجه اول و همچنین نشان درجه سوم شیروخورشید مفتخر شد (حکمت ۱۲۹۷).

مصور الممالک در دوره سلطنت مظفرالدین شاه با سمت معلم نقاشی در مدرسه دارالفنون شروع به تدریس کرد. «سالنامه معارف» (حکمت ۱۲۹۷ ش) تاریخ ورودش را به خدمت و تدریس در مدرسه دارالفنون را در سال ۱۳۲۳ ق ذکر کرده است. در حالی که «سالنامه ۱۳۲۰ ق» (اعتمادالسلطنه ۱۳۲۰ ق) از او در سال ۱۳۲۰ ق به همراه **میرزا حاجی آقا** به‌عنوان معلم نقاشی مدرسه دارالفنون یاد کرده است. در سالنامه‌های ۱۳۲۱، ۱۳۲۳ و ۱۳۲۴ ق نام **میرزا صمصام خان مصور الممالک** نیز به‌عنوان یگانه معلم نقاشی مدرسه دارالفنون ذکر شده است (اعتمادالسلطنه ۱۳۲۱، ۱۳۲۳ و ۱۳۲۴ ق).

وی جدا از مدرسه دارالفنون، در سایر مدرسه‌های تهران نیز نظیر «علمیه»، «شرف»، «مظفری»، «ثروت» و «ادب» نقاشی تدریس می‌کرد (حکمت ۱۲۹۷) و به جرئت می‌توان گفت که بعد از *مزمین الدوله* پرسابقه‌ترین معلم نقاشی پایتخت بوده است. چنانچه **دوستعلی خان معیر الممالک** در این زمینه چنین نوشته است:

مصور الممالک سال‌ها در مدارس درجه اول سمت استادی نقاشی را داشته و اغلب رجال و بزرگان امروز شاگردان او هستند (معیر الممالک ۱۳۳۶ ش). از میان معروف‌ترین شاگردانش می‌باید به **عباس اسکندری**، **منوچهر ریاحی**، **احمد بیرشک**، **اسماعیل آشتیانی**، **حسین شیخ** اشاره کرد. مصور الممالک تا دوره پهلوی اول به تدریس در مدرسه‌های تهران ادامه داد. درباره شیوه تدریسش گفتارهایی موجودند که از آن جمله می‌باید به یادداشت منوچهر ریاحی بدین قرار اشاره کرد: استاد مصور الملک نقاشی تعلیم می‌داد و خود با بذله‌گویی‌هایش در شلوغ کردن کلاس تعمد داشت و می‌خندید و به همین جهت نیز ما ساعات نقاشی را دوست داشتیم و از آن هم به خوبی تعلیم می‌گرفتیم (ریاحی ۱۳۷۱ ش).

دوستعلی خان معیر الممالک نیز نوشته است:

مصمصام خان مصور الممالک مردی است خلیق و خوش صحبت، و دوستی است بی‌ریا و با محبت. چنان باشور و حرارت از نقاشی و دقایق آن سخن می‌گوید که هر غیر نقاش را به سر ذوق می‌آورد و چون از پرده نقاشی صحبت می‌دارد، چنان با حرکات دست و سر نقش آن را مجسم می‌سازد که گویی در برابر چشم است (معیر الممالک ۱۳۳۶ ش).
عباس اسکندری درباره مصور الممالک چنین نوشته است:

«معلمین دارالفنون همه از اشخاص سرشناس بودند و غالباً لقبی هم داشتند که از طرف شاه به آن‌ها داده شده بود. لقب هم بر حسب شغل و مقام صاحب لقب تعیین می‌شد. مثلاً معلم نقاشی مزمین الدوله بود و در دوره ما معلم نقاشی مصور الممالک لقب داشت» (اسکندری ۱۳۵۳ ش).

یکی دیگر از فعالیت‌های مصور الممالک جدا از تدریس، بی‌گمان ترسیم تابلوهای نقاشی زیاد و همچنین استنساخ دیوارنگاره «کاخ نگارستان» است. طی چند دهه اخیر برخی از محققان به تردید یا به یقین اشتباهی را در تاریخ هنر ایران به ثبت رسانده‌اند که به بررسی دقیق نیاز دارد. این اشتباه چنین است که دیوارنگاره صف سلام «کاخ نگارستان» را که در عصر **فتحعلی شاه** قاجار از سوی عبدالله خان انجام شد و سپس به واسطه انهدام در عصر مظفرالدین شاه از آن استنساخ و مثنی برداری شد را به نام دو نقاش هم‌عصر یعنی مصور الممالک و مصور الملک رقم زده‌اند.

بی‌گمان این اشتباه از چند عامل نشئت می‌گیرد که مهم‌ترین آن‌ها، بی‌دقتی پژوهشگران و مهم‌تر از آن، تشابه لقب مصور الممالک با نقاش هم‌عصرش «مصور الملک» است. حال در ادامه به بررسی گفتارهای ضد و نقیض قدما و سپس به رفع این اشتباه می‌پردازیم.

در یادداشت‌ها و نوشته‌های برخی از قدما، نظیر **سدیدالسلطنه، احمد سهیلی خوانساری، کریمزاده تبریزی**، و به استناد از وی چند نفر دیگر که دربارهٔ به این دیوارنگاره اظهار نظر کرده‌اند، استنساخ و مثنی برداری این اثر را به مصورالملک نسبت داده‌اند. حال آنکه برخی از محققان و قدما نیز، نظیر **یحیی ذکاء و سعید نفیسی**، مثنی برداری آن را از سوی مصورالممالک دانسته‌اند.

پس از بررسی‌های به عمل آمده بر ما معلوم شد که استنساخ دیوارنگارهٔ صف سلام کاخ نگارستان نه تنها اثر مصورالملک نیست، بلکه اثر نقاش هم‌عصرش، یعنی میرزا صمصام‌خان مصورالممالک است که مثنی برداری آن در طول سه سال انجام گرفت و سرانجام در سال ۱۳۲۲ ق با این رقم خاتمه یافت: «ز روی صف سلام فتحعلی‌شاه که در نگارستان است، به عین نقل شده است». رقم مصورالممالک صمصام ابن ذوالفقار، سنهٔ ۱۳۲۲ (ق).

در نامه‌ای تک‌برگ از مصورالممالک به وزارت فرهنگ به شمارهٔ «۱۴۵۵۷» که امروزه در مرکز اسناد «کتابخانهٔ آستان قدس رضوی» نگهداری می‌شود، شرح داده شده است که مظفرالدین‌شاه به مصورالممالک فرمان داد، تصویری از روی صف سلام فتحعلی‌شاه قاجار که روی گچ است، روی بوم ترسیم کند و مصورالممالک نیز بی‌درنگ به ترسیم و مثنی برداری آن دیوارنگاره پرداخت.

مصورالممالک خود نیز در تصویری منحصر به فرد در این زمینه چنین نوشته است: «در سال ۱۳۱۹ قمری، اعلی حضرت مظفرالدین‌شاه قاجار امر فرمودند که از روی صف سلام فتحعلی‌شاه که روی گچ نقاشی شده است و رو به انهدام می‌رود، این جانب عیناً آن‌ها را روی تابلو انتقال دهم. برای انجام این امر در مدت سه سال در نگارستان که محل فعلی دانش‌سرای عالی است، وقت خود را با زحمات زیاد گذرانده، کلیهٔ صف سلام را که تعداد نفرات آن ۱۲۰ نفر می‌شود، با همان سبک قدیم... (ادامهٔ نوشته در پایین عکس از بین رفته است) پس از اتمام کار به نظر شاه رسانیده شد و مورد پسند واقع گردید. اعلی حضرت مظفرالدین‌شاه به خود این جانب امر فرمودند که در تخت مرمر گذارده شود. چون محل مذکور گنجایش نداشت، قرار بر این شد که محل مخصوصی برای نصب آنان ساخته شود. در این هنگام اوضاع مشروطیت و تغییراتی در کشور به ظهور رسید، لیکن ساختمان انجام نگردید. رقم مصورالممالک صمصام ذوالفقار، سنهٔ ۱۳۲۲ (ق).»

این تابلوها که گویا زمانی در انبار موزهٔ ایران باستان گردو خاک می‌خورند طی چند سال اخیر به مجموعهٔ کاخ گلستان منتقل شدند. سرانجام هم در اسفند ۱۳۹۶ از انبارها خارج شدند تا به قصد بازدید همگان به موزهٔ لوور فرانسه منتقل شوند.

اما دربارهٔ فعالیت نقاشی مصورالممالک می‌باید گفت که وی از دوران مظفری به صورت حرفه‌ای فعالیت نقاشی خود را با اقسام تکنیک‌های آبرنگ، رنگ‌روغنی، سیاه‌قلم و آب‌مرکب آغاز کرد. وی نقاشی پرکار بود که گرایش اصلی‌اش بیشتر به شمایل‌نگاری و پیکره‌نگاری از رجال و درباریان معطوف می‌بود. اغلب تابلوهایی که وی از رجال می‌کشید، می‌ساخت از

روی عکس و تصویرها بود. برخی از تابلوها با ظرافت و حوصله و وسواس، و برخی دیگر، با شتابزدگی و طبیعتاً کیفیت کمتری پدید آمده‌اند. گفتنی است که برخی از این پرتره‌ها نیم‌تنه و شمایل از روبه‌رو درون قابی بیضی شکل‌اند، و در برخی دیگر، تصاویر رجال به‌صورت تمام‌قد در حالت ایستاده یا نشسته ترسیم شده‌اند.

اندازه تابلوهای وی غالباً متوسط و بزرگ هستند و بین آثارش حتی تابلوهای تمام‌قد خیلی بزرگ، نظیر تابلوهای **ملک المتکلمین** و مثنی برداری «صف سلام فتحعلی‌شاه» به ارتفاع دو و سه متر نیز موجود است. رقم‌های وی به‌طور عمده عبارت‌اند از: «مصوّر الممالک ذوالفقاری»، «رقم غلام جان‌نثار، صمصام ابن ذوالفقار»، «عمل کمترین غلام جان‌نثار، صمصام بن ذوالفقاری»، «رقم غلام جان‌نثار، صمصام ابن ذوالفقار»، «صمصام بن ذوالفقار».

از نقصان آثار وی که سایر نقاشان سرشناس هم‌عصرش نیز نظیر: **کمال‌الملک** و **میرزا مهدی خان مصوّر الملک** از آن مبرا نبودند، می‌باید به رعایت نکردن دقیق پرسپکتیو در برخی از تابلوها اشاره کرد.

مصوّر الممالک در برخی از تابلوهایش هنگام اعمال دقیق و رعایت پرسپکتیو دچار لغزش می‌شد و از این رو در رعایت ابعاد و فاصله اجسام، همانند فاصله صندلی تا دیوار «در تابلوی **محمدعلی‌شاه** قاجار با تاج کیانی بر سر که با روی صندلی نشسته است، با منظره‌ای اروپایی در پشت سر»، یا ترسیم سرامیک کف زمین، همانند تابلوهای «مظفرالدین‌شاه در سنین کهولت که دست راست خود را روی صندلی تکیه داده» و تابلوی **میرزا حسن طالقانی**، ملقب به حضرت ادیب دبستان الهی»، به‌شدت ضعیف عمل کرده است.

از نظر سایه‌پردازی نیز برخی از آثار وی خالی از ضعف نیستند. چنانچه این ضعف را می‌توان در نحوه نورپردازی و سایه‌وروشن ستون سمت چپ تابلوی پیکره **غلام‌حسین صاحب‌اختیار** مشاهده کرد. مصوّر الممالک هر قدر که در این تابلو در ترسیم جزئیات و ظرافت‌های جبه، نشان و شمایل شخصیت اصلی نقاشی موفق عمل کرده، اما در نحوه پرداخت فضای اطراف این تابلو تا حدودی کم‌حوصله‌تر پیش رفته است.

وی همچنین گاه در پرداخت جزئیات همانند چین‌های لباس و پرده خیلی شتاب‌زده و کم‌حوصله عمل نموده است. از این دست آثار می‌بایست به تابلوی «محمدعلی‌شاه با تاج کیانی بر سر» اشاره نمود.

جدا از این موارد، مصوّر الممالک در **اسلوب** تابلوهای اقتباسی و الگو برداری نیز وارد شده و تابلوی «مظفرالدین‌شاه سوار بر اسب» را خلق کرده است. این تابلو که از تابلوی «ناصرالدین‌شاه سوار بر اسب» (اثر **ویکتور دارژو**) اقتباس شده، نقاش کوشیده است که مطابق با تابلوی اصلی عمل کند و تا حد امکان شمایل، نیم‌تنه و لباس هر دو شاه قاجار، همانند باشد. اما از آنجا که نقاش در آغاز جوانی و شروع فعالیت‌های حرفه‌ای نقاشی‌اش بوده، در این زمینه با موفقیت چندانی نداشته است.

با تمام این اوصاف، مصورالممالک اگرچه در ترسیم شمایل برخی از رجال کاملاً پخته و قوی عمل کرده، اما در تاریخ نقاشی عصر قاجار مبدع و مبتکر سبک و استیل خاصی در نقاشی نبوده است که به مثابه یک نقاش صاحب سبک و متمایز شناخته شود.

او همانند برخی از نقاشان هم عصرش، با بی توجهی به نقاشی مدرن غرب و تاحدودی نقاشی بومی گرای و مردم نگاری ایرانی، بیشتر به شمایل نگاری شاهان و رجال قاجار پرداخته است. دلیل آن هم تا حد زیادی روشن است. شمایل نگاری در قیاس با سایر اقسام نقاشی در عصر قاجار، از طرفداری، استقبال و چه بسا درآمد بیشتری برخوردار بود. از این رو مصورالممالک از تصویر شاهان قاجار، همانند فتحعلیشاه، مظفرالدین شاه، محمدعلی شاه و احمدشاه گرفته تا تصویر رضاخان و حتی شمایل سرداران بختیاری و اجزای وزارت علوم و معارف عصر قاجار را، در زمان فعالیت هایش ترسیم کرد. گویی وی قصد داشت، با وجود تجارب زیاد پیشینیانش در این *اسلوب* و تحولات نقاشی مدرن غرب در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، همچنان خود را به عنوان یک نقاش شمایل نگار (و چه بسا درباری) معرفی کند. از این رو شاید تابلوهای مصورالممالک در تاریخ نقاشی ایران آنچنان که می باید مورد استقبال جامعه نقاشی ایران واقع نشدند و با عدم ثبت و مستندنگاری و کم لطفی پژوهشگران و تاریخ نویسان به محاق فراموشی سپرده شد.

هرچند ناگفته نماند، زمانی که مصورالممالک به عرصه نقاشی وارد شد، جریانات سیاسی کشور درگیرودار جریانات مشروطه خواهی و اختناق های داخلی کشور بود. وضعیت مدرسه دارالفنون با استناد به روزنامه «ثریا» (سال ۲، شماره ۱۴، مورخ شنبه ۱۷ شوال ۱۳۱۷ ق = ۱۷ فوریه ۱۹۰۰ م). رو به انحطاط بود. عرصه تصویرهای چاپ سنگی به نهایت افول کشانده شده بود و نقاشان یکی پس از دیگری از این عرصه خارج می شدند و یا کناره گیری می کردند. و در نهایت نبض نقاشی در دست هنرمندانی بود که از یک طرف با احمدشاه قاجار فعالیت می کردند و از طرف دیگر، به لژ «فراماسونری»^۲ وابسته بودند. تمام این جریانات دست به دست هم می دادند تا تأمین معیشت برای اغلب هنرمندان و نقاشان سخت و طاقت فرسا شود و آن ها گذران زندگی را بر خلاقیت و نوآوری ترجیح دهند.

حال با این اوصاف می باید گفت که مصورالممالک اگرچه امروزه در تاریخ نقاشی ایران به شدت با گمنامی مواجه است، اما در دوره حیات خود در تاریخ نقاشی ایران از شهرت و مقبولیت بی بهره نبوده است. چنانچه حسین شیخ در مصاحبه ای «مصورالممالک را نقاش چیره دست عصر خود» نامیده است (سیف ۱۳۷۰). یا دوستعلی خان معیرالممالک معتقد است که وی «چندی نیز سمت تعلیم احمدشاه را در زمان ولایتعهدی» داشته است (معیرالممالک ۱۳۳۶).

در قبال گفته «دوستعلی خان» می باید گفت: مصورالممالک اگرچه امکان ترسیم شمایل

احمد شاه را داشت، اما در اینکه وی با حضور شخصیت‌های هنرمندی همچون مزین الدوله و کمال الملک امکان تعلیم به آخرین پادشاه قاجار را داشته باشد، چندان قابل باور نیست. اما «میرزا مصمصام خان مصور الممالک» که سال‌های زیادی در مدرسه‌های مهم پایتخت به‌ویژه دارالفنون به تدریس نقاشی پرداخت، شاگردان زیادی را پرورش داد، تابلوهای فراوانی را از خود به یادگار گذاشت و به‌واقع یکی از شخصیت‌های مغتنم فرهنگی-هنری ایران به‌شمار می‌رفت. او سرانجام در یکی از سال‌های نامعلوم دوره پهلوی دوم چشم از جهان فرو بست و برای همیشه به محاق فراموشی سپرده شد. مصور الممالک بنا به نوشته دوست‌علی خان معیر الممالک تا سال ۱۳۳۶ خورشیدی در قید حیات بود (معیر الممالک ۱۳۳۶).

فهرست اجمالی تابلوهای «مصور الممالک»

شوربختانه تاکنون هیچ فهرستی از آثار مصور الممالک در تاریخ نقاشی ایران به ثبت نرسیده است. پژوهشگران پیشین نیز که در این زمینه به تحقیق پرداخته‌اند، یا صرفاً از وی به‌عنوان یکی از نقاشان عصر قاجار نام برده‌اند، و یا چنان به‌راحتی از وی و آثارش عبور کرده‌اند که گویی اصلاً چنین نقاشی وجود نداشته است. شاید تنها پژوهشگری که یک تابلو را از وی در کتابش معرفی کرده، آقای کریم‌زاده تبریزی است. اما مشخصات آن تابلو به‌حدی ناقص ارائه شده است که معرف و گویای فهرست آثار مصور الممالک نیست (کریم‌زاده ۱۳۶۳: ۲۸۷). دوست‌علی خان معیر الممالک نیز در مقاله خود از تابلوی دیگری سخن رانده که مشخصات آن نیز به‌صورت کامل ارائه نشده است (معیر الممالک ۱۳۳۶).

متأسفانه سبب همکاری نکردن مجموعه‌داران و پاسخ منفی موزه‌داران و بی‌توجهی مسئولان، تهیه فهرست تابلوها و آثار وی و سایر نقاشان ایران به‌راحتی میسر نیست. از این رو به صراحت باید گفت، تهیه فهرست کامل آثار «مصور الممالک» با این وضعیت غیرممکن است.

فهرستی که در ادامه از نظر می‌گذرد، فهرستی اجمالی از تابلوها و نقاشی‌های مصور الممالک است که طی چند سال اخیر با دشواری ثبت شده‌اند. به دلیل همکاری نکردن موزه‌ها، امکان رؤیت و ثبت دقیق مشخصات برخی از تابلوها میسر نشد. برخی از تابلوها با وجود آسیب‌دیدگی شدید و الزام و ضرورت مرمت، چنان مخفیانه و ناشیانه در مخزن‌های در بسته موزه‌ها (به‌ویژه کاخ گلستان) نگهداری می‌شوند که امکان هرگونه ثبت و مشاهده را از پژوهشگران سلب کرده‌اند. به‌رحال امید است تا زمانی که این تابلوها نابود نشده‌اند، امکان مشاهده، تصویربرداری، مرمت و ثبت آن‌ها را که به مثابه گنجینه‌های هنر ایران محسوب می‌شوند، برای پژوهشگران فراهم آورند.

تابلوی تمام‌قد از ملک‌المتکلمین

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: شمایل‌نگاری
- محل نگهداری: تهران، موزه ملک (با شماره ثبت ۱۳۹۳/۰۱/۰۰۰۶۰)
- اهداکننده: شیرین بیانی
- ابعاد: ۲۰۳ × ۱۱۷ سانتی‌متر.
- رقم: رقم مصورالممالک ۱۳۳۸ (ق).

تابلوی نصیرالدوله

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: شمایل‌نگاری درون کادر بیضی
- محل نگهداری: تهران، کتابخانه ملی ایران (با شماره ثبت ۵-۳۸۳۱۴)
- ابعاد: ۷۹/۵ × ۵۶ سانتی‌متر
- رقم: مصورالممالک صمصام ذوالفقاری، ۱۳۱۳ (با رنگ قرمز در گوشه پایین تابلو سمت چپ).

تابلوی نیرالملک

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: شمایل نگاری درون کادر بیضی

- **محل نگهداری:** تهران، کتابخانه ملی ایران (با شماره ثبت ۳۸۳۰۹)
- **ابعاد:** ۸۵/۵ × ۶۴ سانتی‌متر
- **رقم و یادداشت:** تصویر مرحوم مبرور محمدجعفرقلی خان نیرالملک (تولد ۱۲۴۷- وفات ۱۳۳۳) طاب ثراه وزیر معارف دولت علیه ایران از سنه ۱۳۱۴ الی ۱۳۲۱ (ق)، رقم مصورالممالک صمصام ذوالفقاری، ۱۳۳۸ (ق).

تابلوی امیر کبیر .....

- **تکنیک:** رنگ روغنی
- **اسلوب:** شمایل‌نگاری درون کادر بیضی
- **محل نگهداری:** تهران، کتابخانه ملی ایران (با شماره ثبت ۳۸۳۱۰)
- **ابعاد:** ۹۳ × ۶۶ سانتی‌متر
- **رقم و یادداشت:** «تابک اعظم میرزاتقی خان صدراعظم ایران. تولد...- وفات ۱۲۶۸ (ق)، مصورالممالک ۱۳۳۷ (ق)».

تابلوی عروس کشان .....

- **تکنیک:** رنگ روغنی
- **اسلوب:** مردم‌نگاری و مثنی‌برداری از نقاشی «عروس کشان» (۱۸۴۱م). اثر «لوئیز دویرکس» (۱۸۶۳-۱۷۹۸م).
- **محل نگهداری:** تهران، کاخ گلستان
- **رقم:** رقم مصورالممالک صمصام ذوالفقاری ۱۳۱۶ (ق) (گوشه سمت راست تابلو به رنگ قرمز)

تابلوی نیم تنه و شمایل میرزا علی اکبر خان مزین الدوله .....

- **تکنیک:** رنگ روغنی
- **اسلوب:** شمایل‌نگاری
- **محل نگهداری:** سابقاً در منزل سرلشکر منصورخان مزین بود که در انقلاب اسلای مصادره و مفقود شد. تنها عکسی از این تابلو امروزه در اختیار مهرداد مزین است.
- **ابعاد:** حدود ۸۰×۱۲۰ سانتی‌متر
- **تاریخ خلق اثر:** دوره «احمدشاه قاجار» تابلو فاقد تاریخ ترسیم است [رقم: فاقد رقم
- **توضیحات:** این تابلو بنا به مصاحبه شفاهی با دکتر مهرداد مزین، از سوی میرزا صمصام خان مصورالممالک ترسیم و سپس از سوی استاد وی، یعنی میرزا علی اکبر خان مزین الدوله نقاشی تصحیح و رتوش شد. به همین دلیل مصورالممالک از درج هرگونه رقم و امضا روی آن خودداری کرد.

تابلوی مظفرالدین شاه، امین السلطان اتابک و یکی از درباریان .....

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: پیکره و شمایل نگاری درباری درون کادر بیضی
- محل نگهداری: تهران، کاخ نیاوران (عمارت صاحبقرانیه)
- ابعاد: ۱۲۰ × ۱۰۰ سانتی متر
- رقم: عمل کمترین غلام جان نثار صمصام بن ذوالفقاری سنه (۱۳۴) (ق).

تابلوی غلامحسین خان صاحب اختیار غفاری با جبه و نشان .....

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: پیکره و شمایل نگاری
- محل نگهداری: مجموعه خصوصی
- سال خلق اثر: ۱۳۳۸ (ق)
- منبع: (غفاری، ۱۳۵۳).

تابلوی نیم تنه احمدشاه قاجار در جوانی با یونیفورم نظامی و دستکش سفید با شمشیری در دست .....

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: شمایل نگاری
- محل نگهداری: تهران، کاخ گلستان تهران (به شماره ۸۲۵۱)

تابلوی نیم تنه احمدشاه قاجار در جوانی با یونیفورم نظامی و دستکش سفید با شمشیری در دست .....

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: شمایل نگاری
- ابعاد: ۹۷ × ۶۸/۵ سانتی متر
- محل نگهداری: مجموعه خصوصی
- توضیحات: این تابلو با اندکی تفاوت در جزئیات و رنگ آمیزی مشابه تابلوی بالاست.

تابلوی نصیر خان سردار جنگ

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: شمایل نگاری درون کادر بیضی
- رقم: رقم مصورالممالک، ۱۳۳۰ (ق).
- محل نگهداری: نامعلوم

تابلوی نیم تنه و شمایل رضاخان

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: شمایل نگاری
- ابعاد: ۱۰۰ × ۸۰ سانتی متر
- رقم: رقم مصورالممالک صمصام ذوالفقاری، ۱۳۱۳ (ش) (در سمت راست تابلو)
- توضیحات: کریم زاده تبریزی درباره این تابلو چنین نوشته است: این نقاشی رنگ و روغن است و از نقاشی های فوق العاده نفیس و هنری محسوب می شود (کریم زاده، ۱۳۵۵).
- محل نگهداری: نامعلوم

تابلوی نیم تنه مظفرالدین شاه در سنین کهولت با تاج کیانی بر سر ....

تکنیک: رنگ روغن روی بوم

- اسلوب: شمایل‌نگاری درون کادر بیضی
- محل نگهداری: تهران، مخزن کاخ گلستان
- رقم: رقم غلام جان نثار صمصام ابن ذوالفقار، ۱۳۲۲ (ق).
- توضیحات: این تابلو از جمله تابلوهایی است که در اسفند ۱۳۹۶ خورشیدی جهت نمایش در موزه لوور فرانسه منتقل شد.

تابلوی تمام‌قد مظفرالدین شاه در سنین کهولت که دست راست خود را روی صندلی تکیه داده است

تکنیک: رنگ روغنی

- اسلوب: پیکره و شمایل‌نگاری
- محل نگهداری: تهران، مخزن کاخ گلستان

تابلوی محمدعلی شاه قاجار با تاج کیانی بر سر که روی صندلی نشسته است، با منظره‌ای اروپایی در پشت سر

تکنیک: آبرنگ

- اسلوب: پیکره و شمایل‌نگاری
- محل نگهداری: تهران، مخزن کاخ گلستان

تابلوی جوانی نیم تنه مظفرالدین شاه که صورتش متمایل به سمت چپ تابلوست. او در دست چپ شمشیر دارد، و دست راستش به مبلی تکیه داده است

تکنیک: سیاه قلم و آبرنگ

- اسلوب: شمایل‌نگاری
- محل نگهداری: تهران، مخزن کاخ گلستان

تابلوی میان‌سالی نیم تنه مظفرالدین شاه که نیم تنه‌اش متمایل به سمت راست و صورتش تمام‌رخ است

تکنیک: سیاه قلم و آبرنگ

- اسلوب: شمایل‌نگاری
- محل نگهداری: تهران، مخزن کاخ گلستان (به شماره ۸۲۰۲)

تابلوی نیم‌رخ محمدعلی شاه قاجار

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: شمایل‌نگاری درون کادر بیضی
- تاریخ خلق اثر: ۱۳۲۶ ق
- ابعاد: ۸۳ × ۵۵ سانتی‌متر
- رقم: رقم جان‌نثار مصورالممالک، ۱۳۲۶ (ق)
- محل نگهداری: مجموعه خصوصی.

تابلوی یکی از سرداران بختیاری (احتمالاً سردار ظفر بختیاری)

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: شمایل‌نگاری درون کادر بیضی
- محل نگهداری: مجموعه خصوصی
- رقم: مصورالممالک، ۱۳(?)

تابلوی میرزا حسن طالقانی ملقب به حضرت ادیب دبستان الهی، به

تاریخ ۱۳۰۳ (ق)

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: پیکره و شمایل‌نگاری
- محل نگهداری: مجموعه خصوصی (با تشکر از دکتر محمدرضا بهزادی گرامی جهت معرفی این تابلو به نگارنده این سطور)
- رقم: رقم صمصام مصورالممالک ذوالفقاری

تابلوی مظفرالدین شاه سوار بر اسب

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: پیکره‌نگاری و اقتباس
- ابعاد: ۱۴۰ × ۹۷ سانتیمتر
- رقم: صمصام بن ذوالفقار، ۱۳۱۷ (ق)
- محل نگهداری: اداره کل موزه‌های بنیاد خزانه (موزه دفینه)
- منبع: (روزنامه همشهری، سال ۱۳، شماره ۳۵۹۳، مورخ یکشنبه ۶ دی ۱۳۸۳ خورشیدی)
- توضیحات: این تابلو با الگوبرداری از تابلوی فرانسوی «ناصرالدین شاه سوار بر اسب» اثر «ویکتور دارژو» (۱۸۰۴-۱۸۷۷ میلادی) در سال (۱۸۵۸ میلادی) (Victor Darjou) ترسیم شده است که به‌شدت در قیاس با تابلوی اصلی ضعیف ترسیم شده است. لازم به ذکر است که در صحت و انتساب این تابلو به «مصورالممالک» و تاریخ خلق اثر باید کارشناسی شود.

تابلو فرش با شمایل نورعلی شاه و تصاویر پرنده و درخت

- تکنیک: تابلو فرش (دستبافت راوند کاشان)
- کتابت: مصور الممالک
- ابعاد: ۷۰ × ۵۰ سانتی متر
- تاریخ کتابت: ۱۳۳۵ ق
- محل نگهداری: موزه محفوطی (با شماره ۱۱۰/۰۰۶۳)
- توضیحات: درباره مشارکت «مصور الممالک» در خلق یا تأثیرگذاری بر این تابلو فرش می‌بایست کارشناسی صورت بگیرد.

تابلوی امام جمعه تهران

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: نیم تنه و شمایل نگاری درون کادر بیضی
- ابعاد: ۷۰ × ۵۰ سانتی متر
- تاریخ اثر: ۱۳۳۵ ق
- محل نگهداری: موزه محفوطی (با شماره ۱۱۰/۰۱۵۴)

تابلوی سردار اسعدقلی خان بختیاری

- تکنیک: رنگ روغنی
- مکان نگهداری: آرامگاه سردار اسعد در تخت فولاد اصفهان
- توضیحات: «معیر الممالک» درباره این تابلو چنین نوشته است: «با رنگ روغن شبیه‌های متعدد و بسیار عالی از حاج علی قلی خان بختیاری سردار اسعد ساخته است در کمال شباهت و لطف که اکنون در آرامگاه آن مرحوم در تخت فولاد اصفهان است.» (معیر الممالک، ۱۳۳۶).

تابلوی ونوس در کنار چشمه

- تکنیک: رنگ روغنی
- رقم: مصور الممالک صمصام ذوالفقاری، ۱۳۱۵ ش
- منبع: کریم زاده، ۱۳۶۳: ۲۸۷

تابلوی رنگ روغن یکی از رجال قاجار

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: شمایل نگاری
- ابعاد: متوسط
- محل نگهداری: مجموعه خصوصی بابک مفیدی (تهران)

تابلوی یکی از شاهان قاجار

- تکنیک: سیاه‌قلم
- اسلوب: شمایل‌نگاری
- ابعاد: متوسط
- محل نگهداری: مجموعه خصوصی بابک مفیدی (تهران)

نیم‌تنه و شمایل یک نظامی در عصر پهلوی اول با درجه سر تپیی

- تکنیک: رنگ روغنی داخل قاب بیضی
- اسلوب: شمایل‌نگاری
- ابعاد: ۸۰ × ۶۰ سانتیمتر
- رقم: «ذوالفقاری ۱۳۱۳ [خورشیدی]» (به رنگ قرمز در سمت راست تصویر)
- محل نگهداری: حراجی نقاشی قاجار و آنتیک تهران
- توضیحات: در صحت این تابلو و انتساب آن به «مصورالممالک» باید کارشناسی نمود.

نیم‌تنه و شمایل «ماردپروس داویدیان»

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: شمایل‌نگاری
- ابعاد: !؟
- رقم: «عمل صمصام ابن ذوالفقار ۱۳۱۶»
- محل نگهداری: اصفهان، موزه کلیسای وانک ارامنه

محمد کاظم خان شیمی

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: نیم‌تنه و شمایل‌نگاری
- ابعاد: !؟
- رقم: مصورالممالک [؟] ۱۳ [قمری]
- (در سمت چپ تابلو)
- توضیحات: این تابلو سابقاً در کتابخانه معارف نگهداری می‌شد. امروزه از سرنوشت آن بی‌خبریم.

مرحوم محمد حسین خان ادیب الدوله میر پنجه ناظم مدرسه دار الفنون. سن ۶۴.

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: نیم تنه و شمایل نگاری
- ابعاد: !؟
- رقم: مشاهده نمی شود. اما از جمله تابلوهای اساتید مدرسه دار الفنون و اجزای وزارت علوم و معارف بوده که مصور الممالک ترسیم نموده است.
- توضیحات: این تابلو سابقاً در کتابخانه معارف نگهداری می شد. امروزه از سرنوشت آن بی خبریم.

مرحوم علی خان ناظم العلوم امیر پنجه معلم توپخانه دار الفنون. سن ۵۰.

- تکنیک: رنگ روغنی
- اسلوب: نیم تنه و شمایل نگاری
- ابعاد: !؟
- رقم: مشاهده نمی شود. اما از جمله تابلوهای اساتید مدرسه دار الفنون و اجزای وزارت علوم و معارف بوده که مصور الممالک ترسیم نموده است.
- توضیحات: این تابلو سابقاً در کتابخانه معارف نگهداری می شد. امروزه از سرنوشت آن بی خبریم.

منابع

۱. آریابخشایش، یحیی. ۱۳۸۷ تاریخ آغازین فراماسونری در ایران. جلد ۴، تهران: دفتر ادبیات انقلاب اسلامی
۲. اسکندری، عباس. ۱۳۵۳ خاطراتی شگفت‌آور و بامزه از دوران تحصیل در دبستان و دبیرستان و دانشگاه ۱۸ (۳۵): ۲۲-۲۴
۳. اعتصام، علیرضا. ۱۳۸۴ خاطرات ادبی، سیاسی و جوانی سعید نفیسی. تهران: نشر مرکز
۴. اعتمادالسلطنه، محمدباقر. ۱۳۲۰ ق سالنامه دولت علیه ایران (ضمیمه نامه دانشوران ناصری، جلد ۴). وزارت علوم و معارف: ۵۲
۵. اعتمادالسلطنه، محمدباقر. ۱۳۲۱ ق سالنامه دولت علیه ایران (ضمیمه نامه دانشوران ناصری، جلد ۵). وزارت علوم و معارف: ۵۹
۶. اعتمادالسلطنه، محمدباقر. ۱۳۲۳ ق سالنامه دولت علیه ایران (ضمیمه نامه دانشوران ناصری، جلد ۶). وزارت علوم و معارف: ۵۶
۷. اعتمادالسلطنه، محمدباقر. ۱۳۲۴ ق سالنامه دولت علیه ایران (ضمیمه نامه دانشوران ناصری، جلد ۷). وزارت علوم و معارف: ۵۷
۸. بهنود، مسعود. ۱۳۷۵ هرکس را این لیاقت نیست. مجله کلک ۷۵-۷۴-۷۳: ۴۰۰-۳۷۵
۹. حکمت، علی اصغر. ۱۲۹۷ سالنامه وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه. مصورالممالک، یونتیل: ۳۹
۱۰. ذکاء، یحیی و محمدحسن سمسار. ۱۳۶۹ تهران در تصویر. جلد ۱. تهران: سروش
۱۱. روزنامه همشهری. ۱۳۸۳ نگارستان. همشهری، ۶ دی
۱۲. ریاحی، منوچهر. ۱۳۷۱ سراب زندگی. تهران: انتشارات تهران
۱۳. سهیلی خوانساری، احمد. ۱۳۶۳ چهار داستان شاهنامه. مجله ایران نامه ۱۰ (۳): ۲۶۴-۲۶۱
۱۴. سهیلی خوانساری، احمد. ۱۳۵۳ قصر و باغ نگارستان. مجله هنر و مردم ۴۴ (۱۲): ۳۷-۳۶
۱۵. سیف، هادی. ۱۳۷۱-۱۳۷۰ یادنامه استاد حسین شیخ. فصلنامه هنر ۲۱: ۱۱۶-۱۱۲
۱۶. غفاری، فرخ. ۱۳۵۳ توضیحات و کتابشناسی خاندان غفاری. مجله فرهنگ ایران زمین ۲۰: ۲۴۴-۲۰۶
۱۷. کاشانی، میرزا علی محمدخان. ۱۳۱۷ ه.ق مدرسه دارالفنون. روزنامه ثریا ۱۴ (۲): ۱۳-۱۰
۱۸. کریمزاده تبریزی، محمدعلی. ۱۳۶۳ احوال و آثار نقاشان قدیم ایران. جلد ۱. لندن: ناشر نویسنده
۱۹. کریمزاده تبریزی، محمدعلی. ۱۳۵۵ آثاری از هنرمندان ایرانی. مجله بررسی‌های تاریخی ۶۷: ۳۸۲-۳۴۳
۲۰. معیرالممالک، دوستعلی خان. ۱۳۳۶ رجال عصر ناصری. مجله نیما ۱۰۹ (۱۰): ۲۱۷-۲۱۶
۲۱. موزه نسخ خطی و آثار فرهنگی و هنری دکتر محمدصادق محفوظی. ۱۳۹۴ کاتالوگ موزه محفوظی. تهران: موزه نسخ خطی و آثار فرهنگی و هنری دکتر محمدصادق محفوظی
۲۲. میرانصاری، علی. ۱۳۷۶ مشاهیر ادب معاصر ایران. جلد ۱. تهران: سازمان اسناد ملی ایران

پی‌نوشت‌ها

۱. Victor Darjou، نقاش فرانسوی (۱۸۷۷-۱۸۰۴م)، که در سال ۱۸۵۸ تابلویی از ناصرالدین شاه را به زیبایی ترسیم کرده است.
۲. فرمان این حکم در دست نگارنده این سطور است.
۳. بنگرید به: آریا بخشایش، ۱۳۸۷: ۲۴۱-۲۴۰.